

Furlans a la dieta da Lavin

Pleds rumantschs tranter Talians, Tudestgs e Slavs

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **Il Friaul (1 milliun olmas) correspunda a las trais provincas talianas da Gorizia/Gurize, Pordenone/Pordenon ed Udine/Udin; questas, cun quella da Trieste, furman ina regiun «a statuto speciale» numnada «Friuli-Venezia Giulia» (FVG).** Il num dal Friaul deriva da Forum Iulii (oz Cividale/Cividât), «municipium» roman fundà probabilmente da Caius Iulius Caesar († 44 a. Cr.). Davent da l'11avel tschientaner discurriv'ins da la «Patrie dal Friül», «dals monts di glace al tivid fonz marin»*. Suentar l'Emprima guerra mundiala ha l'Italia dà il num doct da «Venezia Giulia» ad in intschess gist iertà da l'Austria imperiala e che furmava las provincas da Trieste, Gorizia, Pola (oz Pula) e Fiume (oz Rijeka). 1947 ha l'Italia pers la pli gronda part da quel intschess, il qual è spartì oz tranter Croazia e Slovenia, cun mintgamaì ina pitschna minorità italoфона; ins dovra il num da «Venezia Giulia» mo pli per las provincas da Gorizia e Trieste aifer lurs stretgs cunfins d'oz. La dieta retoromanistica da Lavin, dals 29 als 31 d'avust, ans ha infurmads pli manidlamain davart il Friaul (v. La Quotidiana dals 2 da settember 2011). Quai deriva dal fatg ch'il FVG e sias provincas han schlargià lur cumpetenzas en ils davos dus decennis dal tschientaner passà e ch'ina lescha statala da 1999 ha reconuschì la cuminanza da linguatg furlan. Il Friaul interessa pia adina dapli la perscrutaziun giuridica ed istorica. Quai

han mussà dus referats: William Cisilino (Udin), responsabel per la protecziun e promoziun dal linguatg furlan e da tschellas linguas minoritarias en il FVG, ha referì en chaussa, e Massimiliano Vedrini, doctorand da l'Universitad da Friburg, davart in pledari rumantsch-tudestg-latin elavurà 1864 d'in docent d'ebraic al seminari da spirituals da Gurize. En la medema direcziun gieva il referat da Ricarda Liver (Universitad da Berna) da Flearda, specialista dals emprims cudeschs rumantschs: Ella ha cumpareglià il vocabulari da duas traducziuns temprivas dal Nov Testament.

Protecziun e promoziun dal linguatg

Cisilino ha l'emprim preschentà las trais minoritads indigenas dal FVG. La plurilinguitad è oramai reconuschida sco in princip constitutiv da la regiun. En la vischnanca da Malborghetto-Valbruna (provinza d'Udin), cun il lieu da peleginadi da Lussari, discurr'ins furlan (Malborghèt-Valbrune), sloven (Naborjet-Ovcja) e tudestg (Malborgeth-Wolfsbach). 178 vischnancas dal FVG sa decleran da linguatg furlan; 85,5% da lur populaziun han giavischà instrucziun da furlan a scola. Furlan discurr'ins er en singulas fracziuns da la citad veneta da Portogruaro, la quala dumbra var 25 000 olmas. Suentar diesch onns da discussiuns ha il FVG declerà uffiziala, cun duas midadas da detagl, la grafia furlana elavurada dal romanist catalan Xavier Lamuela sin incumbensa da la provinza d'Udin (lescha

regionala 15/1996). L'art. 6 da la constituziun statala (1948) prescriba la protecziun da las «minoranze linguistiche». Durant tschintg decennis n'han ins betg applitgà questa norma en la provinza d'Udin, e gnanc en quella da Pordenon, stgaffida 1968. Pir la lescha statala 482/1999 ha francà mesiras adattadas per las domenas reservadas a Roma. Ella declera: «Art. 1: (...) La republica (...) promova la revalitaziun ('valorizzazione') da las linguas e culturas protegidas da questa lescha. Art. 2: La republica vul applitgar l'art. 6 da la constituziun en armonia cun ils princips generals francads da las organizaziuns europeicas ed internaziunalas. Ella protegia perquai (...) la lingua e cultura da las populaziuns che discurren (...) furlan (...)» La lescha prevesa t. a. il diever da lezs linguatgs en scola, a l'universitad, tar il radio e la televisiun. La lescha regionala 29/2007 ha lura fatg in pass vnavant cun mesiras concretas per proteger il furlan, al numnond «lingua propria del Friuli» tenor il model dal dretg catalan che definescha il catalan «llengua pròpia de Catalunya».

In spiritual poliglot

Vedrini ha examinà manidlamain in manuscrit inedi da 1867 conservà en la biblioteca dal Seminari teologic da Gurize. L'autur, Stefan Kociancic (1818–1883) da Vipava en Slovenia, ha frequentà lez seminari cun students italo-fons, furlans, tschecs, slovens e croats; tut quellas gruppas etnicas eran rappresentadas en l'Austria imperiala da lez-

za giada, la quala, enfin a 1866, possedeva er il Veneto, Udin e Pordenon. Cun 29 è Kociancic vegnì professer da Veder Testament e linguatgs orientals al seminari, pli tard schizunt ses rector. Oz ha Gurize ina «Via Kociancic Stefan». Lez spiritual poliglot era vegnì en possess da duas ovras teologicas rumantschas, ina sursilvana e l'autra valladra. Las «Devotiuns per catholics fideivels» (terza ediziun da 1842) ha elavurà Beat Ludescher OSB (1777–1847), da Feldkirch, in da quels nundumbraivels muntgs da Mustér che han emprendi rumantsch. L'emprima ediziun da la «Bibla da Scuol» (1679) da Jachen Andri Dorta e Jachen Antoni Vulpi, era derasada tranter ils Engiadinais chatschads da Vaniescha che furmavan la pravenda reformada da Trieste. Sin la basa d'omadas ovras ha Kociancic elavurà in «Lexicon romanico-germanico-latinum» cun citats biblics. El ha resguardà il pli pussaivel il sursilvan e vallader, lura il latin e tudestg, sco era savens l'ebraic, il grec classic, sloven e furlan. I suonda ils exempels per «brit», «buccarè» e «gugent»:

– «Brüt f. Schwiegertochter, nurus, furl. la brut.» La desinenza «-us» da «nurus» n'astga betg embarrassar: I sa tracta d'in substantiv feminin da la quarta declinaziun latina, sco «domus» e «manus».

– «Buccal m. furl. musaróla. Deut. 25,4: nun metter buccal al bouf in bucca, taunt ch'el scuda.»

– «Bugien, adv. gern, libenter. Pli bugien, viel lieber, potius.»

Enavos tar Bifrun e Steffan Gabriel

Ricarda Liver ha confruntà indesch passus dals Fatgs dals apostels ed in da la brev als fidaivels d'Efesus en il Nov Testament puter da Jachiam Bifrun (1506–1572) ed il sursilvan da Steffan Gabriel († 1638). Il cas il pli remartgabel è la traducziun da la preposiziun «usque» da la Bibla d'Erasmus (rumantsch grischun «[en]fin»): Bifrun scriva «infina», sco oz en Engiadina, per talian («fino») e catalan («fins»), ma Gabriel dovra «antroqua» che viva oz per sursilvan («entocca, entochen») e sursilvan («[an]tocca, [an]trocca»). Ricarda Liver fa attent ch'in document jauer da 1389 cuntegn las furmas «introeck» ed «introekk»; quai fa sminar che quest pled saja stà pli derasà en temp medieval e lura stgatschà dal lumbard «(in)fin». Remartgabel è era la divergenza tranter ils dus traducturs davart ina noziun fundamentala da la pastoraziun cristiana ed era giudaica, quella da la ricla (ebraic «teschuvà», grec «metanoia», latin «poenitentia») («Fatgs» 20: 21): Bifrun scriva «arüflijscha» che viva anc oz per puter («arüvglientscha»), Gabriel perencunter «migliurament» e nossa «Bibla romontscha ecumena» da 1988 «conversium». Noss «chattà» viveva gia tar Bifrun («acchiato» en «Fatgs» 24:20) entant che Gabriel ha scrit «afflau», anc oz spezialità sursilvana («anflau»). Il referat fascinant da Ricarda Liver dat davairas quaida da leger vegls texts rumantschs.

* «Dals culms da glatsch al tiev fund da la mar» (cità en: Giorgio Faggin, *Vocabolario della lingua friulana*, tom 2, Udin [Del Bianco] 1985, p. 936, *chavazziun «patrie»*).